

**Українські історичні поезії доби Івана Мазепи:
претензії непересічної особистості на суспільне лідерство**

*Ігор Помазан, завідувач кафедри
українознавства Харківського
гуманітарного університету
«Народна українська академія»*

У статті на матеріалі історичних поезій доби Івана Мазепи проаналізовано варіативність художнього розуміння сутності історії, її рушійних сил та ролі, котру відіграє в історичному поступі певна особа, і легітимності її претензій на таку роль. Робиться висновок, що правність подібних претензій умотивовується наявністю певних етичних якостей, з одного боку, і сакралізацією персони претендента, – з іншого.

Ключові слова: УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА ПОЕЗІЯ БАРОКО, ІВАН МАЗЕПА, СУСПІЛЬНІ ЕЛІТИ.

The article on the material of historical poems during the Mazepa period analyzed the variation in understanding the essence of art history, its driving forces and the role, which the individual play in the historical development, and the legitimacy of its claim to this role. It is concluded that the correction of such claims motivated by presence of certain moral qualities, on the one hand, and by the sacralization of the person-claimant, on the other hand.

Keywords: UKRAINIAN HISTORICAL BAROQUE'S POETRY, IVAN MAZEPA, SOCIAL ELITES

З постаттю Івана Мазепи в українській історії взагалі й в історії нашої культури та літератури зокрема пов'язаний один з найбільш напружених і яскравих етапів. Непересічна фігура гетьмана, попри всю сукупність особистісних протиріч і велику, часто діаметральну розбіжність оцінок сучасників і нащадків, має незаперечно глобальне значення й безумовно перебуває у центрі уваги всього українського соціуму кінця XVII - початку

XVIII ст., концентруючи навколо себе всі найактивніші й більш дієві суспільні сили України. Причому подібна концентрація здебільшого не залежить від позиції, що її займають по відношенню до Івана Мазепи ті чи інші представники якихось суспільно активних угруповань. Безвідносно, чи є вони палкими прихильниками, чи жорсткими опонентами гетьмана, усі ці суб'єкти політичних і культурних рухів в українському соціумі (та й значною мірою на теренах сусідніх держав) узалежнюють визначення своєї позиції від лінії, що її провадить Іван Мазепа. Особа його набуває ще більшої значущості у співставленні з попередниками на посаді гетьмана, котру після смерті Богдана Хмельницького обіймали люди, що за своїм масштабом значно поступаються Івану Мазепі. Орієнтуючись у своїй діяльності на досягнення повної політичної спадщини Богдана Хмельницького, котра протягом Руїни була значною мірою редукована й унаслідок боротьби за владу старшинських угруповань після 1657 року, боротьби, у якій активну й для ідеї українського державотворення фатально деструктивну участь узяли сусідні держави, врешті перестала існувати як цілість, Іван Мазепа перший зумів сягнути достатньо високого рівня повновладдя. Після того, як він, зайнявши 1704 року Правобережжя, став *de facto* гетьманом «обох сторін Дніпра», Іван Мазепа до певної міри обійняв ті ж політичні посади, що й Богдан Хмельницький. Разом з тим активна діяльність Івана Мазепи в розбудові української державності, його домінантний конструктивізм не лише в політичній, а й у культурній царині виводять його на один рівень із найвизначнішими попередниками на посаді гетьмана, що ними були Петро Конашевич-Сагайдачний та Богдан Хмельницький. Усі вони, кожен у свій час, зуміли надати українському соціуму певний конструктивний імпульс, визначити напрямок суспільного поступу, на рівні персоналій репрезентувати чинник, який продовжував суттєво впливати на перебіг історичного й культурного процесу на теренах України навіть тоді, коли ці особистості вже безпосередньо на нього не впливали. Згаданий імпульс великою мірою знаходив своє відображення й у світоглядній структурі

українського соціуму і, зокрема, у зміні уявлень про рушійні сили історичного процесу та легітимність суспільних претензій дійсних чи уявних його суб'єктів. Зміни ці, чи не найповніше відбиті у зразках історичної поезії, котра реагуючи, часто на підсвідомо-емоційному рівні, на коливання ментальної цілісності мікрокосму в процесі його локалізації у соціально-історичному макрокосмі, суттєво відображає виникнення нових тенденцій у розвитку легітимно-історичних уявлень української спільноти. Часто такі тенденції не набувають достатнього увиразнення, аби бути зафіксованими в літературних жанрах аналітичного характеру, і залишають слід лише в текстах із переважною домінантою емоцій, що ними є більшість історичних поезій.

Так, наданий українському суспільству внаслідок діяльності Богдана Хмельницького імпульс, що спричинився до істотних змін у структурі світоглядних концепцій, пов'язаних з уявленнями про рушійні сили історичного процесу, визначальні засади його перебігу та правну аргументованість корекції української елітної верстви, був зафіксований у значній групі історичних поезій часів Хмельниччини в найрадикальніший спосіб (згадаймо вірш з козацького реєстру 1649 року) [5, с. 217]. Надання в цих творах постаті Богдана Хмельницького глобальної значущості повноправного сакрального репрезентанта цілої нації, її визнаного й абсолютного лідера, посилене послідовним наголошенням на месіаністичних рисах його особистості, великою мірою спричинилося до постання певної тенденції зображення гетьмана як представника нової української еліти, котрий, стверджуючи своїм авторитетом авторитет усього свого стану й водночас спираючись на могутність цілого козацького війська, дорівнює за значущістю вождям давньої княжої елітної верстви і європейським монархам. Однак тенденція ця навряд чи була б придатна для художньо-поетичної інтерпретації, навіть у панегіричному ракурсі, його наступників, котрі за рівнем своєї суспільно-політичної ваги й авторитету серед козацтва значно поступалися Богданові Хмельницькому. А відтак, в історичних

поезіях часів Руїни спостерігаємо певну безособистісність, утрату суспільної енергії та руйнацію системи традиційних ціннісних орієнтирів, котра, зазнавши певних радикальних зрушень у середині XVII ст., утратила свою сталість, не будучи зафіксованою на якихось нових засадах, з огляду на відсутність після смерті Богдана Хмельницького визнаного дієвого гаранта суспільної стабільності.

Єдиною особистістю, що після Богдана Хмельницького могла б претендувати на означуваний зображувальний підхід в історичних поезіях, був Іван Мазепа. Обіймаючи посаду гетьмана протягом більшого часу, ніж будь-хто інший (не рахуємо тут «екзильне» гетьманство Пилипа Орлика), він своєю енергійною інтегративною діяльністю зумів вивести українську спільноту й передусім її новонароджену елітну верству з тієї глибокої кризи, котра охопила козацьку старшину після смерті Богдана Хмельницького. Зосереджуючи у своїх руках всю повноту влади, Іван Мазепа досяг певної згуртованості навколо власної персони переважної більшості козацької верхівки, котра визнала (або змушена була визнати) його провід. Це значною мірою уможливило в очах сучасників претензії Івана Мазепи на виключну значущість своєї особи, виводячи постать гетьмана на один рівень із європейськими монархами й підтримуючи в очах української спільноти політичні амбіції козацької еліти. Разом з тим достатньо дражливого забарвлення набирала проблема васальної лояльності по відношенню до московських царів, уявлення про харизматичну природу особи яких унеможливило ствердження навіть позірної паритетності з особою українського гетьмана. А відтак, уявлення про рушійні сили історичного поступу, правність претензій на роль суб'єкта історії в історичних поезіях кінця XVII - XVIII ст. набувають різноманітних інтерпретаційних ракурсів, відображуючи напружений пошук світоглядно-історичної цілісності, усталених засад побудови суспільної структури, що втратила стабільність внаслідок соціального катаклізму середини XVII ст. і була остаточно

розхитана протягом Руїни, за умов відсутності персонального гаранта суспільної стабільності.

Таким гарантом в очах авторів історичних поезій кінця XVII - початку XVIII ст. (до 1709 року), що мають виразне військово-панегіричне забарвлення, був Іван Мазепа, постать котрого набуває у цих творах тотальної значущості як суб'єкт української, і ширше, європейської історії, уособлення цілої нації і разом з тим правний речник її елітної верстви. Саме цими рисами наділяє особу гетьмана Стефан Яворський у збірці «Echo głosu wołającego na puszczy», котру було видрукувано у Києві 1689 року і присвячено Івану Мазепі. У центрі уваги автора - події початку походу на Крим об'єднаного російсько-козацького війська на чолі з Іваном Мазепою та Василем Голіциним. У тих творах, котрі безпосередньо стосуються Івана Мазепи, Стефан Яворський зображує його супротивником усього ворожого європейській цивілізації мусульманського світу, символом котрого є півмісяць. Надалі антагонізм цей розвивається поетом на рівні розгалуженої системи символічних значень, лейтмотивом якої є протистояння хаосу і космосу, деструктивного й конструктивного начала, варварства і цивілізації (зрозуміло, у її європейському варіанті). Мусульманський світ в інтерпретації Стефана Яворського постає втіленням всього хаотичного, руйнівного, пекельного й варварського, і на кожній сходинці такої градації його зустрічає супротивник в особі Івана Мазепи, котрій на символічному рівні виступає захисником європейсько-християнської системи етичних і святоглядних цінностей. Характерним є активне залучення поетом до символічної інтерпретації негеральдичних фігур у гербі Івана Мазепи. Так, Стефан Яворський протиставляє пекельній природі мусульманського півмісяця божественну сутність того півмісяця, що вміщений у родовому гербі Мазеп-Колединських Курч. Причому в інтерпретації цієї негеральдичної фігури створено надзвичайно широке символічне коло, котре вбирає в себе і символіку античної культури, і символіку сакральних персонажів

християнства, і наголошення особливості, богообраності українського козацтва. І все це вміщено в єдиному елементі герба Івана Мазепи:

Куди, Місяцю, роги ти сунеш, скажений!
Знати з пекла самого женеш, навіжений.
Відай: глянець на зблідлій твоїй шкірі темній
На фатальнеє схоже затемнення певно.
Але скоро засвітить нам Марсове діло,
Вождя славного блисне гербове світило,
Бо звичайне звитяжця не створює майво,
А Планета повніша великого сяйва.
Саме нам, роксоланам, тріумф обіцяє
Та, що Місяць вождевий ясний укріплює, -
Повна, теж наче місяць, пречиста Марія,
Від якої потерта в Плютів самих шия.
Пер. з польськ. В.Шевчука [3, с. 135]

Місяць у гербі гетьмана символізує для Стефана Яворського Діву Марію, але коли згадати, що водночас в античному Римі Місяць був планетою, присвяченою Діані, культ котрої разом із близьким за значенням культом Доброї Богині має тісні генетичні зв'язки із Марійним культом, бачимо в гербовому місяці Івана Мазепи ланку, що єднає античну й християнську культуру, а відтак, репрезентує цілісну європейську цивілізацію, повноважним представником котрої постає гетьман. Разом із відповідальністю за долю всієї християнської Європи Іван Мазепа відповідає за долю власного народу, репрезентованого козацтвом, котре знаходилося під особливою опікою Діви Марії. А відтак, той, хто носить у своєму гербовому щиті символ Пречистої Діви, є сакральним, богообраним представником богообраного народу – козацтва. Отже, приходимо до тих самих месіаністичних мотивів, що й історичних віршах, котрі зображують Богдана

Хмельницького. Але цього разу поет іде іншим шляхом: не від інтерпретації імені гетьмана, а від символіки його герба. Це, у свою чергу, свідчить про активне засвоєння козацькою елітою естетичних уявлень традиційної аристократичної субкультури, одним з наріжних каменів котрої було якомога ширше символічне прочитання гербового тексту з наголошенням на непересічності особи його власника й належності до обраного кола суспільних лідерів. Показовою є у цьому відношенні інтерпретація тісних зв'язків Івана Мазепи як гетьмана із козацьким військом подібно до найвизначніших його попередників Петра Конашевича-Сагайдачного та Богдана Хмельницького.

Так, Касіян Сакович у «Віршах на жалосний погреб ... Петра Конашевича-Сагайдачного» залишає поза увагою особистий герб Петра Конашевича-Сагайдачного Побуг, і зосереджується на гербі Запорізького Війська як спільному для нерозривної єдності гетьман-військо.[6, с. 322-338] Натомість поети середини XVII ст., котрі звертаються до зображення постаті Богдана Хмельницького, роблять акцент передовсім на розмірковуванні про його месіаністичну сутність, а відтак значно більше уваги приділяють імені гетьмана, розглядаючи його особливі зв'язки із військом у ракурсі номінативної богообраності, у той час, як персональний герб Богдана Хмельницького Абданк перебуває, як правило, на периферії поетичного бачення. Одним з нечисленних відхилень від цієї стрижневої лінії є вірш, вміщений у козацькому реєстрі 1649 року, але й автор цього твору, звертаючись до герба Богдана Хмельницького, наголошує передовсім на його особистісних цнотах, залишаючи поза увагою відносини гетьмана із козацьким військом. Причиною такого ігнорування й негації до шляхетських клейнодів Богдана Хмельницького могло бути загально вороже в середині XVII ст. ставлення до шляхти в українському суспільстві, що ототожнювало шляхту з поляками, з котрими на той час точилася війна.

Стефан Яворський показує зв'язок Івана Мазепи із козацьким військом з принципово відмінної точки зору. Гетьман, маючи у своєму гербі символ

Св. Марії, покровительки козаків, перебуває, таким чином, із нею в особливих відносинах, виступаючи у ролі символічного паладина Пречистої Діви. Отже зв'язки гетьмана із козацьким військом мають швидше не паритетний характер, базований на тісній взаємодії, а вертикальний, в основу котрого закладено тезу про одноосібну владу гетьмана, який, буди повноважним представником небесної покровительки козацтва, є відтак його сакральним протектором і вождем. Разом з тим це виводить його на один рівень із представниками традиційної темпорально сакралізованої еліти, репрезентованої давньою військовою аристократією. Саме вона мислиться як головний і, зрештою, єдино можливий, правний суб'єкт історичного поступу, гарант суспільної стабільності й оборонець космосу в його одвічному протистоянні з хаосом.

Так, в аналізованій поезії уособленням хаотичного начала є турецько-татарське військо, ширше трактоване як мусульманський світ в цілому. Символом його в баченні Стефана Яворського є гідра, втілення хаотично-хтонічних сил на противагу олімпійському космічному ладові, в обороні якого виступає фігура гетьмана. Якщо згадати, що батьком Гідри був Тіфон, ототожнений в уяві античності з усіма деструктивними силами всесвіту, можна простежити градацію символічної значущості, що її набуває постать Івана Мазепи, який, таким чином, відіграючи роль антагоніста по відношенню до руйнівного начала, що його уособлює Гідра, є повноправним репрезентантом світового ладу, одноосібним оборонцем цивілізації:

Сам Іван-бо під сонцем правічним панує,
Що його зоря славна, вождя, знаменує,
Додає до звитяжства великої сили,
І турецькій він гидрі насипле могили.

Пер. з польськ. В.Шевчука [3, с. 136]

Наголошення на єдиновладді гетьмана проводить символічну паралель із Зевсом, котрий переміг Тіфона, ствердивши конструктивну космічну впорядкованість світу. Таким чином, сильна одноосібна влада Івана Мазепи є запорукою суспільної стабільності, гарантом недоторканості всієї європейської цивілізації. Разом із тим, функціональний паралелізм спонукає співставлення Івана Мазепи з Гераклом, легендарним представником військової аристократії, котрий більшу частину свого життя присвятив боротьбі з силами хаосу, що загрожували існуванню цивілізованого суспільства (згадаймо ту ж Лернейську Гідру, Немейського лева або Кербера). Значно повніше це співставлення репрезентовано в збірках Пилипа Орлика «Alcides rossijski...» 1695 року та «Hippomenes sarmacki...» 1698 року.

Наголошуючи на сакральній природі гетьманської влади та її всеохоплюючій богопризначеності, Стефан Яворський поглиблює символіку місяця в гербі Івана Мазепи. Новий ступінь інтерпретації знову містить у собі інтеграцію античної та християнської символіки місячного сяйва. Разом з тим поет послідовно провадить тезу про роль гетьмана як містичного осередка, що об'єднує навколо себе всю українську спільноту й виступає трансцендентним чинником інтеграції українського суспільства. Спостерігаємо також продовження антитетичного співставлення гербового елемента з клейнода Івана Мазепи з мусульманським місяцем. При цьому гетьманський місяць, що протистоїть усьому мусульманському світу й водночас являє доленосну планету українського народу, стверджує право цього народу репрезентувати в боротьбі з ісламом інтереси всієї християнської цивілізації:

Куди, Місяцю трацький, ти роги справляєш,
Знай, від більшого менше світило згасас,
Та ж Планету гетьманську фортуна помітить,
І проміння ясне не обличчі засвітить.
Згаснуть іскри костриська малого, що прищуть,

Скоро блиски вождів на нього заблищать.
Пожиток посполиті в ділах більший мають,
Як вузлом нерозв'язним єднані бувають.
Коли гетьманський місяць у бігу проходить,
То у руському небі до ранку приводить;
Певно, з того єднання, діяльної мочі
Трацький місяць фатально не вийде із ночі.

Пер. з польськ. В.Шевчука [3, с. 136]

Складний образ саява, що йде від обличчя гетьмана, є тією точкою єднання, де зустрічаються у спадкоємному ланцюзі культура античного світу із біблійною культурою нової християнської ери. Воно нагадує і про те нестерпне світло, котрим, з'являючись у своїй справжній подобі, променилися олімпійські боги, вражаючи смертних самою своєю появою (згадаймо сумну долю Семели, котрій Зевс з'явився у всій своїй величі), і про світло, що його споглядають праведники у Дантовому Раї, а також подібне до саява німбів навколо голів святих. Разом з тим воно символізує світло, що осяє весь український народ, об'єднаний навколо свого містичного лідера, обраного самим Провидінням.

Автор знову звертається до цієї думки в останніх рядках аналізованого твору, цього разу обравши за об'єкт інтерпретації зірку в гербі Івана Мазепи. Однак у даному випадку не знаходимо того розлогого символічного тлумачення цієї негеральдичної фігури, що на нього можна було б сподіватися з огляду на дуже широке коло ймовірних інтерпретаційних варіацій, яке іманентне зірці, котра разом із місяцем, за виразом Ю. Лотмана, належить до тих «простих» символів, що «утворюють символічне ядро культури» [2, с. 13], хоча варіативність символічного тлумачення місяця Стефан Яворський використовує в повному обсязі. Натомість зірка в гербі Івана Мазепи має для нього єдине значення - зорі, що вказує шлях

переможного походу на Крим і символізує Боже покровительство задумам гетьмана:

До звитяжного Криму, гнізда, войовниче
Хай гербова, наш вожде, зоря тебе кличе,
Хай сприяє учасно, нехай же так стане,
Як тобі буде в волі, вельможний гетьмане.
Не перо це пророчить, не вірш це віщує -
Це постійно у серці своєму я чую.

Пер. з польськ. В.Шевчука [3, с. 137]

Такий інтерпретаційний лаконізм автора зумовлений значною мірою бажанням наголосити на провіщенні сподіваного майбутнього успіху й звитяжного повернення гетьмана з походу. Пророкування поетового серця, таким чином, набуває ваги знамення, а відтак прозора натякає на очікувані від Івана Мазепи звершення. А оскільки, як переконливо доводить В. Кречотень [5, с. 14], панегіричні побажання мали певну ймовірність конкретної реалізації, подібна прозорість увиразнює пов'язані з особою гетьмана сподівання Стефана Яворського. Разом з тим, повернення наприкінці твору знову до гербової символіки Івана Мазепи, охоплюючи таким чином весь твір, свідчить про рішуче входження козацької верхівки до кола традиційної давньої європейської еліти, представлені військовою аристократією, і про активне засвоєння новою українською елітою естетичних цінностей аристократичної субкультури. Значну роль у цьому процесі відіграє постать Івана Мазепи, котрий, отримавши виховання при польському королівському дворі, надалі ставши гетьманом «обох сторін Дніпра», активно сприяв інтеграції козацької старшини до загальноєвропейської елітарної культурної єдності.

Цікавий у аналізованому творі також підхід Стефана Яворського до зображення постатей російських царів. Якщо згадати про підхід до

інтерпретації монаршої особи в історичних поезіях часів Руїни (не кажучи вже про панегірики царям), де монарх виступає єдиною дієвою особою, що має певну значущість, одноосібним суб'єктом історичного процесу й гарантом суспільної стабільності, впадає в очі досить пасивна роль, що її відводить трійці, котра на той час правила Росією, Стефан Яворський. Не маючи змоги цілком обминути російських самодержців і самодержиць з огляду на харизматичну сутність їх персон, поет виразно залишає їх на периферії твору. Московські царі виступають у ролі авторів історичної інтродукції до кримського походу, усуваючись надалі від активної участі в подіях, провід у котрих перебирає на себе Іван Мазепа:

Зараз є незначні до того задатки -

Он недавно на кримських шуляк ішли хватко

Найясніші монархи, Орел громовладний,

Що напав і доценту зніс гмін трацький звадний.

Показали те світу, що непереможні

Кавалери діяльні, до бою спроможні.

Хай те Марсове діло дасть більше охоти,

Пожиток у гонитвах здобуде хай злотий,

Хай Орел найясніших вождів горнолітний

Буде в діях воєнних до мужності хітний.

Пер. з польськ. В.Шевчука [3, с. 136]

Загалом це звернення до «найясніших монархів» сприймається певною мірою як штучна інтерполяція, що в цілому порушує структуру вірша. Навряд чи автор був аж настільки нелояльний до московської влади, щоб свідомо усунути північних володарів на узбіччя твору. Відведення їм такого місця свідчить швидше про підсвідоме розуміння тієї центральної позиції, що її займала в українському суспільстві особа гетьмана, і великою мірою про тяжіння до того, щоб бачити в гетьмані самодостатнього суб'єкта історії, а не

слухняного виконавця чиєїсь волі, нехай і харизматичних сакралізованих володарів.

Саме запорукою правності й богообраності такого бачення є військова доблесть гетьмана, мужність, виявлена Іваном Мазепою в протистоянні з мусульманським світом на сторожі всієї європейської цивілізації. Адже звитяжність і войовничість завжди були тими провідними рисами, що легітимізували претензії військової еліти на виключну історичну значущість і право відігравати провідну роль у повсякчасному відтворенні ланцюга історичної спадкоємності поколінь, виступати гарантом темпоральної стабільності і являти собою персональні орієнтири, користуючись якими людина має надію віднайти своє місце в безодні часу.

Особливій значущості військових цнот для його сучасності Стефан Яворський присвячує окремий твір своєї збірки. Розпочинається він зверненням до хрестоматійного вже мотиву про золотий і залізний віки. Однак, опрацювання цього мотиву у вірші є нетрадиційним. На відміну від більшості поетів, як античних, так і новочасних, котрі, як правило, сумують за золотим віком Сатурна, із песимізмом поглядаючи криваву сучасність залізного віку, Стефан Яворський з ентузіазмом вітає свій вік, наголошуючи на перевазі дієвого заліза у порівнянні із статичним золотом:

Сатурнів хочеш злотий вік хвалити,
Хвалю залізний чи зі сталі литий,
Далеко більше розуму в цих вагах
Від злота Тага.
Хваліте мир ви, я ж криваві хвилі
Бійця-Беллони, котра важить сміло,
Далеко більше цінності у бою,
Як у спокою.

Пер. з польськ. В.Шевчука [3, с. 137]

Стефан Яворський бачить у своєму часі нові аксіологічні орієнтири. Його не бентежить кров, вона є тим розчином, котрий ще міцніше скріпить підмурок слави, що на ньому постане переможець, який вилле найбільше крові й загартує в ній свою доблесть. Таке сприйняття крові як засобу, що гартує зброю і скріплює угоду, маючи велике містичне й трансцендентне значення, проходить через усі цивілізації, особливо ті, що мають мілітарну орієнтацію [7, с. 38-43; 1, с. 307], а відтак те, що в прихильників «сатурнового віку» викликає жах, людьми «залізного віку» усвідомлюється як запорука слави, історичної значущості й правності суспільних претензій елітної верстви. Розмірковуючи над тим, що уможливорює для певної особи сподіватися на місце в історії і пам'яті нащадків, Стефан Яворський виступає ідеологом свого криваво-мілітарного часу:

Кого час в Книгах Вічності лишає?

Того, хто мужньо кривцю розливає,

Той запис ворог буде вишивати,

Нас уславляти.

У вічнославнім коли пишеш стилі,

У Вічних Книгах заяснієш мило.

Залізним стилем, котрий є тривалий,

Неначе скали,

Самим булатом вікопомна Слава

В своїм компуті вічно записала

Тих, котрих думка поклада амвони

Міцній Беллоні.

Залізний вік тож добре таки віда:

Не той, що в бриді потопає Міда,

Не той, що знає стріл хитку облуду,

Великий буде.

Пер. з польськ. В.Шевчука [3, с. 138]

Разом з тим уривок цей значною мірою містить квінтесенцію розуміння історії від найдавніших часів до XVIII ст. включно із наголошенням на її (історії) мілітарному характері. При цьому поет бачить у крові ті єдино можливі чорнила, якими гідні можуть вписати своє ім'я до «Книг Вічності» за допомогою залізного стилю. Він не боїться також потонути в «червоному морі», створеному зусиллями численних претендентів на роль суб'єктів історичного поступу. Автор бачить в особі Івана Мазепи того месію, який пройде по цих кривавих водах до постаменту вічності. Стефан Яворський знайшов для себе і для своїх сучасників надійні орієнтири у часі, підґрунтя суспільної стабільності та аксіологічної ясності:

Але ясніють ще Домів клейноти,
Ясніти будуть, поки Титан злотий
На звідроднім небі ще ясніє
І не темніє.
А звідти вийде і прерогатива,
Що знаменито плодоносить нива
Домів тих, котрі вічну славу двоять
В шляхетних воях.

Пер. з польськ. В.Шевчука [3, с. 138-139]

Таким чином, поет звертається до ідеї, що саме суспільна еліта, представлена передовсім звияжними воїнами, є запорукою історичної тяглості. Разом з тим, звернення саме до образу «клейнотів», що символізують собою елітні роди, свідчить про повернення до родового принципу розуміння історичного процесу в повсякчасному відтворенні спадкоємного зв'язку. На відміну від персонально-особистісного підходу, що його риси можна простежити в історичних поезіях середини XVII ст., коли на роль суб'єкта історії міг претендувати окремий індивід, що наділений

певними особистими цнотами і спирається у своїх претензіях на допомогу найактивнішого на той час суспільного стану, козацтва, уособленням елітних амбіцій якого він виступає, висловлені Стефаном Яворським міркування свідчать про повернення до розуміння історичного процесу, властивого давній українській еліті, княжій аристократії і магнатерії. За цими уявленнями на роль суб'єкта історичного поступу могла претендувати певна особистість, як представник аристократичного роду, за яким апріорі закріплені привілей єдино можливого творця історії. Право це було незаперечне й темпорально сакралізоване давністю походження магнатського дому та заслугами предків. Ця давність була запорукою визнання за старою українською аристократією права на суспільний провід, а відтак великою мірою гарантувала соціальну стабільність і світоглядну сталість української спільноти.

Висловлення Стефаном Яворським подібного підходу до розуміння природи історичного поступу саме в панегірику Івану Мазепі свідчить, до певної міри, про усвідомлення сучасниками значущості особи гетьмана, який завдяки своїй непересічній особистості підніс рід Мазеп-Колединських до рівня давніх родів княжої аристократії. Разом з цим таке історичне бачення автора відображає певну усталеність козацької старшини як соціального стану, утвердження її на позиціях української національної еліти і появу нових елітарних «Домів», належність до «клейноту» яких певної особи вже сама по собі є запорукою правності її претензій на роль суб'єкта історичного процесу та суспільне лідерство. Безумовно, першим серед цих «Домів» мав стати рід Мазеп-Колединських, що започаткував би таким чином нову династію українських можновладців. Подібні сподівання Богдана Хмельницького не були реалізовані з огляду на загибель Тимоша Хмельницького і повну непридатність до державного керівництва Юрія Хмельницького, якому весь незаперечний авторитет батька не допоміг утримати в руках гетьманську булаву.

Іван Мазепа, призначивши офіційно наступником на гетьманському уряді свого небожа Івана Обідовського, значні надії покладав на можливість створення нової династії, котра б стала втіленням владно легітимної структури гетьманської держави. Таким чином, спадкоємний принцип переходу влади уможливив би значною мірою її сакралізацію та в поєднанні з утіленням ідеї історичної тяглості надав би українському соціуму необхідної владної самодостатності, а відтак відпала б потреба шукати джерело легітимізації владної структури за межами українського суспільства.

Значною мірою ствердження цих амбіцій Івана Мазепа перебуває в центрі уваги Пилипа Орлика в його великій поетичній збірці «*Hirromenes sarmaski...*», виданій 1698 року у Києві, котру було присвячено шлюбові Івана Обідовського з Ганною Кочубеєвною, дочкою генерального писаря В. Кочубея. Грунтовний аналіз цього твору здійснено О. Трофимук [4, с. 14-18]. Зазначувані дослідницею ідеї й образи, що їх використовує у своїй композиції Пилип Орлик, зокрема ідея «літературної» легітимізації новостворюваної державної структури, легітимізація нової династії на підставі провідних етичних якостей і цнот, притаманних козацькій старшині і взагалі традиційно властивих представникам суспільної еліти, свідчать про поширення і значне увиразнення Пилипом Орликом ідей і провідних мотивів, використаних у розглянутій вище збірці Стефана Яворського.

Цікавим у цьому відношенні є образ Мазепа-Алкїда. Функціонально окреслений на символічному рівні Стефаном Яворським, він набув розлогого опрацювання в першій поетичній збірці Пилипа Орлика «*Alcides rossijski...*», виданій 1695 року у Вільні, і помітну роль відіграє в другій його збірці «*Hirromenes sarmaski...*», де поет часто звертається до Івана Мазепа-Алкїда. Показово, що з усіх подвигів Геракла Пилип Орлик, як і Стефан Яворський, звертається передовсім до перемоги над Лернейською Гідрою, що символізує постійну турецько-татарську загрозу Україні, яка попри напружену боротьбу протягом століть являє собою серйозну небезпеку для українського суспільства. Разом з тим образ Івана Мазепа-Алкїда оригінально вписаний

Пилипом Орликом у канву твору як вираз спадкоємної спорідненості з Іваном Обідовським-Гіппоменом. Широке інтерпретаційне коло символіки Алкіда у взаємодії з інтерпретаційним колом Гіппомена утворюють ту ланку, яка міцно утримує зв'язок між цими двома постатями, дозволяючи поетові уникнути безпосередньо називати своїх героїв. Адже на рівні вибраних реципієнтів високого бароко, на сприйняття котрих розрахований «Hippomenes sarmaski...», прозорим є символічний зв'язок між Гіппоменом і Гераклом. Гіппомен був, до речі, разом із своєю дружиною Аталантою, обернений на лева, як про це свідчить Овідій. Разом з тим Геракл, здійснивши свій перший подвиг і вбивши Немейського лева, убрався в його шкуру й обрав своїм символом, сказати б гербом, лева. Таким чином, ці дві постаті об'єднує спільний клейнод, що не могло залишитися поза увагою панегіриста. Таким чином, Гіппомен-Обідовський належить до герба Алкіда-Мазепи, а відтак має продовжити ті рядки, що їх впишуть у «Книги слави» про діяння Івана Мазепи.

Справи ці, що є запорукою вписання до згаданої книги, а також гарантією посідання значного місця в історії, мають виразно мілітарний характер. Не демонструючи такого ж кровожерного ентузіазму, як Стефан Яворський, Пилип Орлик, якому взагалі притаманний певний скепсис щодо етичних пріоритетів свого «непоступливого віку», як це підкреслює О. Трофимук [4, с. 10-11], уповні, однак, погоджується із Стефаном Яворським, що єдиною значущою передумовою посідання почесного місця в пам'яті нащадків, а відтак і провідної ролі у відтворенні зв'язку поколінь, є військові подвиги. Іван Мазепа-Алکید у нього також виступає активним оборонцем європейсько-християнської цивілізації від зазіхань мусульманського хаосу:

Наладжуй ліру в звитяжні пеани,
Фебе, Таврики, де народ дикий,
Альцід російський візьме у кайдани.
І Дарданелли попелом встелить він булавою,

Альцід правдивий б'є нещадливо гідру у бою.

Він дільним чином і гарним поскоком

Іде на зброю в кривавім бою,

Страшно потрусить не раз Перекопом,

Його-бо справи у Книги слави впишуть віки,

На Крим ходив він і скородив він трацькі ріки.

Пер. з польськ. В.Шевчука [3, с. 171]

Причому оборона ця має дієві наслідки. Турецький султан жодною мірою не легковажить козацького гетьмана, що в уяві поета і його сучасників ставить Івана Мазепу на один шабель з наймогутнішими володарями тогочасного світу:

При тім гетьмані тремтить в Дивані Махмед строгий,

Карк йому збили, руки зломили - біжать ноги.

Пер. з польськ. В.Шевчука [3, с. 171]

Звертається Пилип Орлик і до інтерпретації гербових елементів у «клейноті» Івана Мазепи. Причому не безпосередньо в гербовому вірші, де це є однією з умов літературного етикету, а в тексті «Парагону», що свідчить про розуміння поетом великої значущості «клейноту» аристократичного дому, котра виходить за межі утилітарної етикетно-титулатурної функції:

Марс роський у нагороду військ собі взяв їхніх шкоду,

Знаю, й надалі змії стримає вальність,

Бо хрест гетьманський це сповнить,

що Дніпро кров'ю наповнить

Бістонський Піррус, а Місяць зухвалий

Згасить темнії іскриська, коли вождь Планети зблизька

Фебовим світлом порве ті роздуті

Роги. Тож нехай затихне трак кожушний, бо притисне
Дільність гетьманська ті думи отруті.

Пер. з польськ. В.Шевчука [3, с. 177]

Хрест у гербі гетьмана, таким чином, провіщає перемогу репрезентованого Іваном Мазепою християнського світу над світом ісламу. Літера «V», котра вінчає хрест у гербі Курч і символізує перемогу, провіщає криваве забарвлення Дніпра ворожою кров'ю, що згідно із зазначуваними нами тогочасними світоглядними уявленнями є запорукою великої слави. Місяць у гербі Івана Мазепи також гідно протистоїть місяцеві, який символізує мусульманський світ, і за допомогою Провидіння, що його символізує Феб, має здобути рішучу перемогу над світом ісламу.

Подібно до того, як це в майбутньому висловив Пилип Орлик, Іван Орновський із сумом і недовірою дивиться на військову амбітність кривавої сучасності:

Вік залізний повсюди розсіює рани,
І Вулкан люто грима вогнисті картани,
Як Алектю проклята в крові потопає,
Смолоскипом стигійським війну розпаляє.

Пер. з польськ. В.Шевчука [3, с. 140]

Цей скепсис поет посилює опрацюванням класичної тези *inter arma Musae tacent*:

Де ж з голів мертвих гори у Марса готові
І де сльози з їдкою з'являються диму,
Чи ж ти будеш, як пташка, співати у риму?

Carmina proveniunt animo deducta

Sereno... - віршотворна така є наука.

Та невдячні невзгоди хвильми покотили,
І охоту до віршів зруйнують Сцілли.

Пер. з польськ. В.Шевчука [3, с. 141]

Разом з тим поет поділяє думку своїх сучасників про мілітарну сутність історії. Авторкою історії він вважає Калліопу, до якої звертається Гомер, описуючи бойові подвиги греків і троянців:

І богиню веселу за ними стрічаю,
Калліопу премудру, таки не з останніх,
Що історію пише в яснім віршуванні.

Пер. з польськ. В.Шевчука [3, с. 142]

Негативно ставлячись до захоплення сучасності військовими втіхами поет водночас в оспівуванні справ, що мають історичне значення, надає перевагу епічній патетиці Калліопи перед стриманою врівноваженістю Клію.

Не залишає поза увагою Іван Орновський і автора творів, які прославляють суб'єктів історії. Постать співця має залишитися в пам'яті нащадків поруч із постаттю його героя:

Бо як будеш у віршах когось прославляти,
Будеш славу не меншу й собі заживати.
Діаманти славетні не менше віншують
І верстат, на якому кристал той шліфують,
Тож перу слава буде, як славних звишає,
Бо хто робить достойно, той честь здобуває.

Пер. з польськ. В.Шевчука [3, с. 143]

Теза ця, ґрунтовно висвітлена Андрієм Римшею у прозовій передмові до поеми «ΔΕΚΕΤΗΡΟΣ ΑΚΡΟΑΜΑ» [8, с. 9-11], періодично зустрічається в українських історичних поезіях панегіричного забарвлення і свідчить про рішучу відмову авторів від анонімності, розуміння ними власної самоцінності й значущості, запорукою котрої є служіння високому мистецтву. Подібний підхід до усвідомлення цінності людської особистості безвідносно до її позиції у суспільній структурі свідчить про виразні світоглядні зрушення в українському суспільстві, що зрештою уможливило претензії непересічної особистості на роль лідера в українському соціумі.

Разом з тим таке ренесансне бачення людини руйнує статичний постулат апріорного наділення цнотами тієї чи іншої особи лише з огляду на її походження. Підсилене бароковою схильністю до антитетичності, воно приводить до розуміння двоїстості людської натури:

Ще жоден не з'явився з правдою у світі,
Аби не доторкнулось цнот здобутих сміття
Бридких учинків. Де ж бо цнота крісло має,
Там близько і нецнота поруч засідає.
Та як вогонь без диму знестися не може,
Без вчинків злих і цнотам не простелиш ложа.

Пер. з польськ. В.Шевчука [3, с. 144]

А відтак принципово ймовірним стає сумнів у можливості однозначної заданості комплексу позитивних етичних якостей, іманентних певній особі лише за правом народження.

Повернення в українському суспільстві до занедбаних протягом Руїни новочасних історичних уявлень вимагало потужного імпульсу, що ним стало гетьманство Івана Мазепи, правління якого являє окрему епоху в історії України в цілому й української літератури зокрема.

Отже, в українських історичних поезіях епохи Івана Мазепи простежуємо значне різноманіття підходів до проблеми розуміння сутності історії, її рушійних сил та ролі, котру відіграє в історичному поступі певна особа і правність її претензій на таку роль. Так, наприкінці XVII – на початку XVIII ст. (до 1709 року) в історично-панегіричних поезіях, що постали в колі оточення Івана Мазепи, бачимо відображення уявлень про легітимність претензій непересічної особи, зокрема українського гетьмана, на роль суб'єкта історичного поступу. При цьому правність подібних претензій умотивовується наявністю певних етичних якостей, з одного боку, і сакралізацією персони претендента, – з іншого.

Бібліографія

1. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства / Пер. с итал. – М.: Прогресс, 1987. – 360 с., 14 л. ил.
2. Лотман Ю.М. Символ в системе культуры // Уч. зап. Тартусс. ун-та. – 1987. – Вып.758. – С.13.
3. Марсове поле: Кн. 2: Героїчна поезія на Україні. Друга половина XVII – початок XIX століття. – К.: Молодь, 1989. - 384 с.: іл.
4. Трофимук О.П. Творчість Пилпа Орлика доєміграційного періоду (1642 – 1714): Автореф. дис. канд. філолог. наук. – К., 1996. -24 с.
5. Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. – К.: Наук. думка, 1978. – 431 с.
6. Українська поезія. Середина XVII ст. – К.: Наук. думка, 1992. – 680 с.
7. Штарк Г.Л. Кровь в верованиях и суевериях человечества. Народная медицина и вопрос о крови в ритуале евреев. // Кровь в верованиях и суевериях человечества. Сборник. – Спб.: София, 1995. – 480 с.
8. Rymysz Andrzej. ΔΕΚΕΤΗΡΟΣ ΑΚΡΟΑΜΑ to jest Dziesięcioroczna powieść wojennych spraw Oświeconego księcia y pana Krzysztofa Radziwiłła... – Wilno, 1585. – 118 s.